

Тютюник І.В., к.е.н., доцент,
докторант, старший викладач кафедри фінансів і підприємництва
Сумський державний університет

Антонюк Н.А., к.е.н., доцент,
доцент кафедри фінансів і підприємництва
Сумський державний університет

Котенко Н.В., к.е.н., доцент,
доцент кафедри фінансів і підприємництва
Сумський державний університет

ТІНЬОВА ЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ: ФОРМИ ПРОЯВУ ТА НАСЛІДКИ ДЛЯ ЕКОНОМІКИ КРАЇНИ

Тютюник І.В., Антонюк Н.А., Котенко Н.В. Тіньова зайнятість населення: форми прояву та наслідки для економіки країни. У статті проведено аналіз тенденцій зміни рівня неофіційного працевлаштування в Україні та деяких країнах світу. Визначено основні економічні, політичні та соціальні драйвери тіньової зайнятості населення. Доведено, що на сучасному етапі розвитку економіки України неофіційне працевлаштування займає вагомую частку ринку праці. Досліджено найбільш поширені форми неформальної зайнятості. Ідентифіковано основні її наслідки для соціально-економічного розвитку країни.

Ключові слова: тіньова економіка, неформальна зайнятість, соціально-економічний розвиток, ринок праці, економічні наслідки.

Тютюник И.В., Антониук Н.А., Котенко Н.В. Теневая занятость населения: формы проявления и последствия для экономики страны. В статье проведен анализ тенденций изменения уровня неофициального трудоустройства в Украине и некоторых странах мира. Определены основные экономические, политические и социальные драйверы теневой занятости населения. Доказано, что на современном этапе развития экономики Украины неофициальное трудоустройство занимает весомую долю рынка труда. Исследованы наиболее распространенные формы неформальной занятости. Идентифицированы основные ее последствия для социально-экономического развития страны.

Ключевые слова: теневая экономика, неформальная занятость, социально-экономическое развитие, рынок труда, экономические последствия.

Tiutiunyk I.V., Antoniuk N.A., Kotenko N.V. Shadow employment: the forms of manifestation and consequences for the economy of the country. The article analyzes the trends of informal employment in Ukraine and some countries of the world. The basic economic, political and social drivers of shadow employment are determined. It is proved that at the present stage of economic development of Ukraine unofficial employment occupies a significant share of the labor market. The most common forms of informal employment are investigated. Its main consequences for the socio-economic development of the country are identified.

Key words: shadow economy, informal employment, socio-economic development, labor market, economic consequences.

Постановка проблеми. В умовах економічної кризи в країні, зниження рівня матеріального добробуту та соціального захисту населення особливої актуальності набуває проблема тіньової зайнятості як головний складник ухилення від сплати податків як із боку підприємців, так і окремих фізичних осіб. Підвищення ставок соціального внеску, зростання рівня інфляції та вартості переважної більшості товарів та послуг призводять до пошуку нових механізмів приховування працівниками своїх доходів від держави. Як свідчать результати порівняння даних Світового банку щодо рівня тіньової зайнятості, в Україні цей показник знаходиться на рівні 26% та є набагато меншим за показники Албанії, Казахстану,

Туреччини (рис. 1). Однак, незважаючи на це, його значення є достатньо великим та таким, що негативно позначається на показниках економічного розвитку країни.

Водночас більш детальний аналіз рівня працевлаштування в Україні за останні сім років засвідчив скорочення частки офіційного працевлаштування (з 58,9% у 2010 р. до 56,1% у 2017 р.). Найвищий показник офіційного працевлаштування був у 2012 р., а найнижчий – у період економічної та політичної кризи 2014 р. (рис. 2).

Отримані результати засвідчили наявність оберненого зв'язку між рівнями офіційного та тіньового працевлаштування. Якщо рівень неформальної

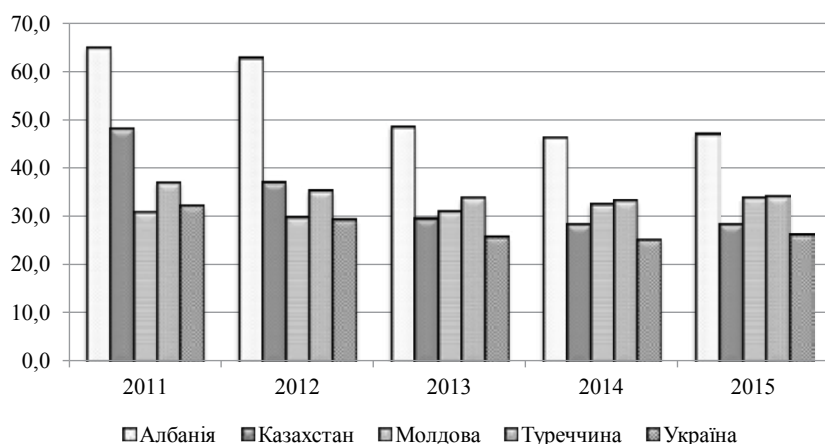

Рис. 1. Динаміка рівня неофіційного працевлаштування в Україні та деяких країнах світу за 2011–2015 рр. [6]

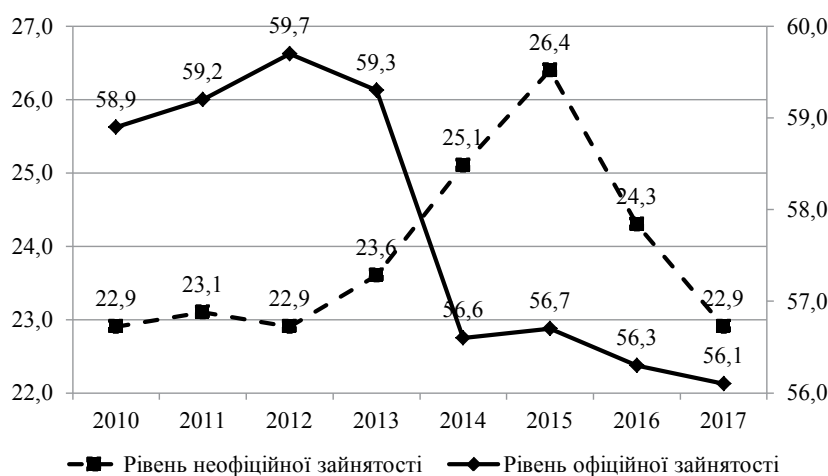

Рис. 2. Динаміка рівнів формальної та неформальної зайнятості населення в Україні за період 2010–2017 рр. [5]

зайнятості населення з 2013 по 2015 р. збільшився на 2,8%, то рівень офіційного працевлаштування зменшився на 2,3% (56,7% порівняно з 59,7%).

Останні два роки характеризуються скороченням рівня неофіційного працевлаштування (майже на 3,5%), що, з одного боку, може бути результатом позитивних процесів у країні, а з іншого – за умови одночасного скорочення рівня офіційного працевлаштування на 0,6% відображати погіршення ситуації на ринку праці в Україні у цілому.

Однак навіть за умови незначного скорочення рівня нелегального працевлаштування його обсяг є досить критичним і заслуговує більш детального аналізу з погляду дослідження передумов його виникнення та наслідків для соціально-економічного розвитку країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми офіційного та тіншового працевлаштування знайшли своє відображення в наукових працях багатьох вітчизняних та закордонних учених. Так, дослідженням особливостей функціонування ринку праці присвячено роботи Т. Боєрі, А. Вороніної, Н. Гор-

баль, П. Гарібалді, А. Компанієць, В. Лайози, А. Шкурихіна, М. Шпак.

Питання взаємозв'язку між рівнями тіншової економіки та неофіційного працевлаштування висвітлено в роботах Г. Беккер, М. Валевського, П. Гуттманн, Л. Захарової, Ю. Латова, Е. Сатерленд, К. Фіалової, Ф. Шнайдера та ін.

Обґрунтуванням напрямів протидії неофіційному працевлаштуванню та легалізації ринку праці займалися О. Іляш, Н. Краус, Є. Самойленко, Т. Сидоренко та ін.

Не применшуючи важливості наукового доробку щодо дослідження питань ухилення від оподаткування шляхом тіншового працевлаштування, зазначимо, що переважна більшість робіт охоплює період 1990–2013 рр., а отже, не враховує всі особливості економічного, соціального та політичного розвитку України на сучасному етапі.

Крім того, більш поглибленого дослідження потребують ключові драйвери неформальної зайнятості, що крізь призму їх деталізації дасть змогу визначити найбільш адекватні й адаптовані механізми мінімізації різниці між потенційно можливим та фактичним обсягом надходжень податку на доходи фізичних осіб та єдиного соціального внеску за рахунок зростання частки офіційного ринку праці в країні.

Постановка завдання. Метою роботи є ідентифікація найбільш впливових чинників – стимуляторів неофіційного працевлаштування та визначення потенційних загроз економіці України від їхньої дії.

Виклад основних результатів. Нелегальне працевлаштування є складним із погляду прогнозування та управління явищем, передумовою виникнення якого є цілий спектр економічних, соціальних та політичних чинників. Своєчасна їх ідентифікація сприятиме перегляду політики протидії незаконному працевлаштуванню та підвищенню ефективності реалізованих заходів.

Серед усієї сукупності драйверів тіншового працевлаштування, до тих, які здійснюють найбільший вплив на рівень нелегального працевлаштування, належать:

1) низькі швидкість та якість реалізації економічних реформ у країні. В умовах євроінтеграційних процесів саме швидкість здійснення економічних, політичних та соціальних реформ стає ключовим вектором прийняття рішень із боку міжнародних партнерів та інвесторів щодо доцільності інвес-

тування коштів у країну. Саме активізація інвестиційно-інноваційної активності може слугувати передумовою підвищення рівня конкурентоспроможності країни, створення нових робочих місць, поліпшення умов праці тощо;

2) зтяжна економічна криза, що супроводжується скороченням виробництва в переважній більшості видів економічної діяльності, банкрутством підприємств, зниженням частки середнього та малого бізнесу в країні, погіршенням умов для ведення підприємницької діяльності.

Одним із визначальних економічних чинників, що здійснює вплив на прийняття рішень на користь тіньового сектору ринку праці є рівень заробітної плати. Незважаючи на те що протягом останніх років рівень мінімальної заробітної плати в країні суттєво зріс (із 1 600 грн. у 2016 р. до 3 723 грн. у 2018 р.), її значення порівняно з іншими країнами світу є набагато нижчим, що в кінцевому підсумку призводить до відпливу частини трудових ресурсів у «тінь» та ухилення від оподаткування.

Проведене на рис. 3 порівняння рівня мінімальної заробітної плати в Україні та деяких країнах світу дало змогу зробити висновок про те, що в нашій країні, незважаючи на низку економічних та соціальних реформ, рівень матеріального добробуту, захищеності населення є набагато нижчим. Так, найвищий розмір мінімальної заробітної плати мають Люксембург, Нідерланди та Франція (1 500 євро та більше), найнижчий – Україна (111,6 євро).

Водночас погіршує ситуацію і стан податкової системи в країні, який характеризується надмірним податковим навантаженням, нестабільністю законодавства, суперечливістю та неузгодженістю нормативних актів, складністю процесів нарахування та сплати деяких податків тощо.

За оцінками фахівців Світового банку та американської аудиторської компанії Pricewaterhouse Coopers [2], в Україні занадто великий податковий тиск, у тому числі на фізичних осіб, що не лише не дає можливості розвиватися бізнесу та відлякує потенційних інвесторів, а й призводить до пошуку фізичними особами більш альтернативних механізмів підвищення рівня матеріального добробуту, зокрема шляхом уникнення оподаткування за неофіційного працевлаштування.

Рівень оподаткування доходів фізичних осіб є вище середнього, тоді як рівень мінімальної заробітної плати порівняно з рештою країн світу є досить низьким (рис. 4);

3) низький рівень довіри до інституту влади в країні. Ця ситуація зумовлена низкою причин, основними з яких є:

- низька якість послуг, що надаються державою. Зважаючи на той факт, що головною функцією органів державної влади в країні є створення сприятливих умов для життя та праці індивіда, надання йому соціальних та економічних гарантій, саме доступність та якість державних послуг формують умови для зростання довіри до влади та розуміння необхідності сплати податків та зборів як основи для розширення переліку гарантованих послуг. Однак сьогодні в Україні якість послуг, спрямованих та життєзабезпечення громадян (медичні, комунальні, послуги у сфері освіти), знаходиться на низькому рівні;
- високий рівень корупції в країні. За результатами досліджень міжнародної антикорупційної

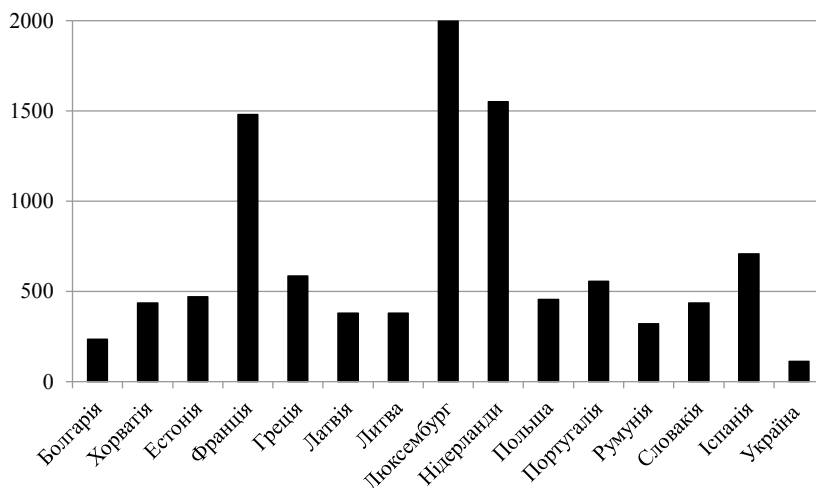

Рис. 3. Рівень мінімальної заробітної плати в 2017 р. в Україні та деяких країнах світу [1]

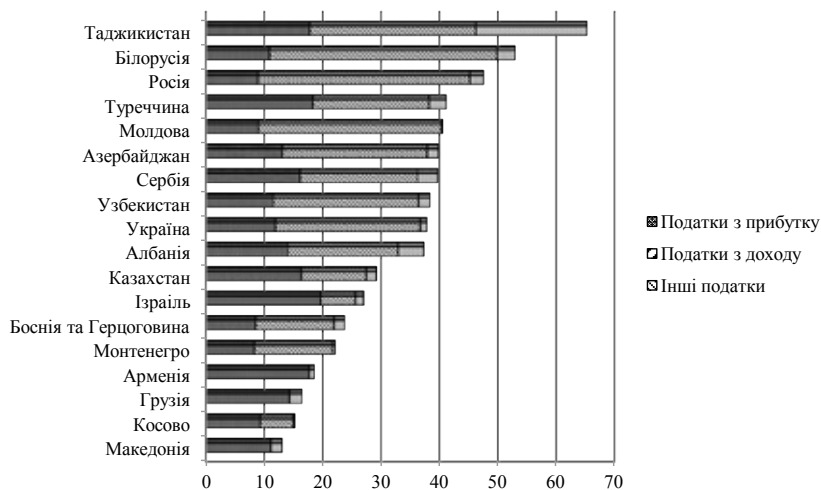

Рис. 4. Рівень податкового навантаження в країнах світу [2]

організації Transparency International, рівень сприйняття корупції в Україні оцінюється як хронічно високий, що характеризує її як одну з найбільш корумпованих країн світу: протягом 2010–2016 рр. індекс сприйняття корупції в Україні знаходився на рівні 2,3–2,9, тоді як більшість з аналізованих країн має показники на рівні 1,5 (1,4 – Латвія, 0,9 – Польща тощо) [3];

4) недосконалість наявного ринку праці. Економічна криза в Україні поглибила процеси порушення роботодавцями законодавства у сфері трудових відносин. За останній період спостерігається збільшення кількості випадків затримки заробітної плати, погіршення умов праці, недотримання трудової дисципліни, збільшення тривалості робочого дня.

Аналіз основних драйверів тіньового працевлаштування дав змогу провести їх систематизацію та виокремити основні риси (табл. 1).

Нівелювання державою перелічених проблем на ринку зайнятості населення лише поглиблює кризову ситуацію в країні та призводить до пошуку фізичними та юридичними особами нових механізмів ухилення від оподаткування шляхом розбудови ринку неофіційних трудових відносин.

Таким чином, сьогодні платниками податків напрацьовано значне різноманіття схем із мінімізації суми своїх зобов'язань:

- створення фіктивних підприємств із фальшивими адресою та контактними даними, які не мають на своєму балансі жодних активів. Після укладання трудових договорів ці підприємства оголошуються банкрутами та звільняються від сплати внесків на соціальне страхування;

- здійснення фіктивної самозайнятості. Особи, що працюють у фізичної особи – підприємця, само-

стійно реєструють себе і сплачують страхові внески. Таким чином, роботодавець звільняється від сплати податкових зобов'язань, а до бюджету надходить значно менша сума податків. Компенсація виплаченої суми податкових платежів може виплачуватися працівнику разом із заробітною платою;

- одним із найбільш поширених методів ведення трудових відносин у сфері комунікаційних технологій, інформатизації, програмного забезпечення є повна неофіційна виплата заробітної плати. Досить часто таким особами навіть не надається робоче місце, оскільки переважна більшість заказів може виконуватися віддалено, без фізичної прив'язки до місця розташування підприємства;

- оформлення найманих працівників із частковим декларуванням розміру їхньої заробітної плати. Як правило, у фінансовій звітності відображається частина заробітної плати (мінімальний її розмір), яку реально отримують працівники, решта грошових коштів видається «у конверті». Крім того, досить часто власники підприємства не відображають понаднормові години праці, різноманітного роду матеріальну допомогу.

Існування ринку тіньового працевлаштування завдає значної шкоди економічному та соціальному розвитку держави, основними наслідками якого є:

- 1) зниження фінансових можливостей державної влади до фінансування програм та заходів у сфері соціального захисту населення внаслідок скорочення обсягу податкових надходжень до бюджету;

- 2) порушення права працівників на гідні умови праці та відсутність належного контролю над недотриманням трудової дисципліни за неофіційного працевлаштування;

- 3) неможливість використання працівниками, задіяними на тіньовому ринку праці, пакету соці-

Таблиця 1

Драйвери неофіційного працевлаштування в Україні [4]

Драйвери	Сутність	Наслідки
Економічні	низький рівень заробітної плати в державному секторі економіки, високе навантаження на фонд заробітної плати та високий рівень заборгованості з виплати заробітної плати	зростання рівня трудової міграції, перехід частини активного населення в тінь, приховування частини своїх доходів, неофіційне працевлаштування
	розбалансованість ринку праці та освітніх послуг	посилюються перекоси в кількісно-якісній структурі ринку праці та невідповідність рівня кваліфікації потребам роботодавців
	несприятливі умови для ведення легального бізнесу	зростання тіньового сектору економіки
Соціальні	низький рівень життя населення	розвиток прихованих видів економічної діяльності
	високий рівень безробіття	орієнтація населення на отримання доходів будь-яким способом
Політичні	низький рівень довіри до державних інституцій	ухилення від оподаткування та внесків у соціальні фонди
	неефективна система покарання за порушення податкового та трудового законодавства, високий рівень корупції	зниження ефективності та частоти провадження справ про порушення законодавства, зростання неформальних відносин у країні
	низька якість державних послуг	зниження мотивації населення до наповнення бюджету та соціальних фондів, погіршення умов життя

ального захисту у разі хвороби, нещасного випадку, безробіття тощо;

4) недотримання одного з принципів рівності та справедливості оподаткування, оскільки неможливість виконання державою своїх функцій призводить до необхідності підвищення ставок податків, що лягає тягарем лише на офіційно працевлаштованих осіб;

5) зниження достовірності процесів прогнозування економічного та соціального розвитку країни, ефективності реалізації програм розвитку держави.

Висновки. Проведений аналіз сучасних тенденцій функціонування ринку праці в Україні свідчить про наявність широкого спектру передумов зростання частки неформального працевлаштування, учасниками та ініціаторами якого виступають як суб'єкти підприємницької діяльності, так і самі працівники. Головними драйверами розвитку тіньових трудових відносин в Україні є низький рівень матеріального добробуту населення, невисокі заробітні плати, суттєвий обсяг податкового навантаження.

Ураховуючи достатньо високу частку сектору тіньового працевлаштування на ринку праці України по відношенню до решти країн світу та низькі показники ефективності державного регулювання

цих процесів, значно актуалізується потреба у застосуванні інноваційних інструментів протидії схемам незаконного працевлаштування, у тому числі за рахунок трансформації векторів реалізації економічної та соціальної політики в країні. Незважаючи на певні напрацювання в напрямі підвищення рівня матеріального добробуту населення, створення сприятливих умов праці, надання соціальних гарантій для зростання привабливості офіційного ринку праці, їх результативність залишається досить низькою.

Нині динаміка розвитку неформального сектору ринку праці має загрозливий характер, оскільки здійснює суттєвий вплив на рівень економічного розвитку країни. Приховане працевлаштування призводить до зменшення обсягів надходжень до бюджету, а отже, до неможливості фінансувати мінімальний гарантований державою обсяг послуг.

Таким чином, визначення найбільш впливових чинників розвитку неформальних трудових відносин, ідентифікація всіх можливих схем тінізації доходів сприятимуть створенню сприятливих умов до підвищення ефективності державного управління та зростанню темпів її економічного розвитку.

Список літератури:

1. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. URL: <https://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2017/eu-member-states/statutory-minimum-wages-in-the-eu-2017> (дата звернення: 19.12.2018).
2. Paying Taxes 2018. PricewaterhouseCoopers. URL: https://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/pdf/pwc_paying_taxes_2018_full_report.pdf (дата звернення: 19.12.2018).
3. Transparency International. URL: <https://www.transparency.org/> (дата звернення: 18.12.2018).
4. Дубич К.В. Фактори тінізації ринку праці України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2017. № 10. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1132> (дата звернення: 18.12.2018).
5. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 18.12.2018).
6. Офіційний сайт Світового банку. URL: <https://www.worldbank.org/> (дата звернення: 18.12.2018).